

דור שבע

פרשת מצורע, תשע"ו, מספר 1166

"שאל אביך ויגדך" – שאלות הבנים בהגדה שמעון שרביט

"פיישאלך בנך מחר... מָה הָעֵדוּת וְהַחֲקִים וְהַמְשָׁפְטִים אֲשֶׁר צָוָה ה' אֶל-לְהִינוּ אֲתָכֶם"³ (דב' ו:כ). נמצאת אומר ארבעה בנים הם: אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאול. חכם מה הוא אומר, "מָה הָעֵדוּת"... רשע מה הוא אומר, "מָה הָעֵבְדָה הַזֹּאת לָכֶם"... תם מה הוא אומר "מִהִזְאת"... ושאינו יודע לשאול את פתח לו, שנאמר "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא וְגו'".

ירושלמי פסחים (לז ע"ד):

תני ר' חיייה, כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: בן חכם בן רשע בן טיפש בן שאינו יודע לשאול. בן חכם מהו אומר "מָה הָעֵדוּת"... בן רשע מהו אומר "מָה הָעֵבְדָה הַזֹּאת לָכֶם"... טיפש מה אומר "מִהִזְאת", אף את למדו הלכות הפסח...בן שאינו יודע לשאול את פתח לו תחילה...אם אין דעת בבן אביו מלמדו.

בעל ספר החינוך⁴ מציין במקומות שונים את חשיבות הפרקטיקה בשמירת המסורת היהודית לדורות הבאים. זיכרון היסטורי של החגים ושל ימי החורבן, למשל, המתבטא בסיפור דברים בלבד, לא יאריך ימים וסופו לדהות או אף לרדת לתהום הנשייה. וכך הוא כותב בהקדמתו למצוות הפסח (מצוה טז):

ואל תחשוב בני לתפוש על דברי ולומר, ולמה זה יצוה אותנו השם יתברך לעשות כל אלה לזכרון אותו הנס, והלא בזכרון אחד יעלה הדבר במחשבתנו ולא ישכח מפי זרענו... דע, כי האדם נפעל כפי פעולותיו, ולבו וכל מחשבותיו תמיד אחר מעשיו שהוא עושה... כי אחרי הפעולות נמשכים הלבבות... כי ידוע הדבר ואמת שכל אדם נפעל כפי פעולותיו, כמו שאמרנו.

מצווה על הבן ללמוד את מורשת אבותיו ומצווה על האב ללמד את בנו: "זָכֹר יְמוֹת עוֹלָם, בְּיַמֵּינוּ שָׁנוֹת דֹּר וָדֹר, שָׁאֵל אָבִיךָ וַיִּגְדֶּךָ, וְקִנִּיךָ וַיֹּאמְרוּ לָךְ" (דב' לב:ז). דבר זה אמור בייחוד בעניין הפסח - האירוע המכונן בתולדות עמנו - שבו נכתבה מצווה מיוחדת המוטלת על האב: ללמד את בנו את סיפור יציאת מצרים ואת הלכות הפסח, כדברי הפסוק: "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר" (שמ' יג:ח).¹

בתחום החינוך וההוראה מרבים להשתמש באמצעי הדידקטי של שאלות ותשובות. התשובות ניתנות בהתאם לגיל השואל ולרמת שאלותיו, לפי הכלל של "תִּנְהַךְ לְנֶעֱר עֲלֵי דַרְכּוֹ" (מש' כב:ו), כנאמר במשנה: "לפי דעתו של בן אביו מלמדו" (פסחים י, ד). ואכן, התורה משתמשת במגוון לשונות בפסוקים העוסקים בפסח וביציאת מצרים:

1. "וְהָיָה פִּיִּישָׂאֵלְךָ בְּנֶךָ מִחַר לֵאמֹר מִהִזְאת, וְאָמַרְתָּ אֵלָיו בְּחֻזְקֶךָ... " (שמ' יג:יד).
2. "פִּיִּישָׂאֵלְךָ בְּנֶךָ מִחַר לֵאמֹר מָה הָעֵדוּת וְהַחֲקִים וְהַמְשָׁפְטִים אֲשֶׁר צָוָה ה' אֶל-לְהִינוּ אֲתָכֶם. וְאָמַרְתָּ לְבִנְךָ עֲבָדִים הָיִינוּ..." (דב' ו:כ-כא).
3. "וְהָיָה פִּיִּישָׂאֵלְךָ אֲלֵיכֶם בְּנֵיכֶם מָה הָעֵבְדָה הַזֹּאת לָכֶם. וְאָמַרְתֶּם זָבַחפֶּסַח הוּא לָהּ" (שמ' יב:כ).
4. "וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ בַּיּוֹם הַהוּא לֵאמֹר בְּעִבּוֹר זֶה עָשָׂה ה' לִי בְּצֵאתִי מִמִּצְרָיִם" (שמ' יג:ח).²

הבה נסכם: בשניים מהפסוקים מצינו לשון אמירה כתשובה לבן השואל, באחד מהם מצינו לשון אמירה כתשובה לבן האומר, וברביעי מצינו לשון הגדה לבן שאינו שואל.

מאלף השימוש שעשו חז"ל בפסוקים האלה בחיבור הפסקה על "ארבעת הבנים", שנתחברה בתקופת התנאים, והיא מגרעיניה הראשונים של ההגדה. סביר להניח שהתנא יצר זיקה בין הפסוקים העוסקים בענייני הפסח ובין הטיפוסים השונים של הבנים. הנה שני המקורות הקדומים המכילים פסקה זו. מכילתא דר' ישמעאל, מסכתא דפסחא פרשה יח:

³ הגרסה "אתכם" מקובלת בהגדות של פסח שבידינו, והיא כלשון הפסוק שבדברים! בתלמוד הירושלמי ובהגדות רבות שבכתבי יד, שמוצאם מספרד ומאשכנז, מצויה הגרסה "אותנו", והיא הולמת את הניגוד שבין שאלת החכם לשאלת הרשע. אי"ה ארחיב על כך את הדיבור במקום אחר.
⁴ מיוחס לר' אהרן הלוי הברצלוני, בן המאה הי"ג.

* שמעון שרביט הוא פרופסור אמריטוס של אוניברסיטת בר-אילן, ורקטור המכללה האקדמית אשקלון.
¹ ומכאן אף נגזר שם החיבור הליטורגי של ליל הסדר: הגדה של פסח.
² סתימי מסדר הופעת הפסוקים בתורה, כדי להבליט את נוסחות השאלה והתשובה שבהם, כדבריי בסיכום.

ובמדרש תנאים לדברים: "והיה כי ישאלך בנך - יכול אם שאלך את מגיד לו, ואם לאו, אין את מגיד לו? ת"ל להלן (שמ' יג:ח) 'וְהִגַּדְתָּ לְבִנְךָ', אף על פי שלא שאלך... לפי דעתו של בן אביו מלמדו, שאם היה טיפש או קטן אומר לו: בני, כולנו היינו עבדים לפרעה במצרים" (1).

התלמוד מרחיב את מעגל השואלים: "תנו רבנן: חכם בנו, שואלו, ואם אינו חכם - אשתו שואלתו. ואם לאו - הוא שואל לעצמו. ואפילו שני תלמידי חכמים שיודעין בהלכות הפסח - שואלין זה לזה, מה נשתנה... (פסחים קטז ע"א). עורך ההגדה הוסיף הבהרה: "ואפילו כולנו חכמים כולנו יודעים את התורה, מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, שכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח"⁶.

מחזור ויטרי הוסיף רעיון לעורר את הילדים: "ואחר כך נוטלין הקערה מלפניו כמות שהיא עם שתי מצות וחצי המצה, וירקות ושני תבשילין ומניחין אותה בראש השלחן, כדי שישאלו התינוקות מה נשתנה... ואם אין תינוק שישאל, ישאל הוא לעצמו" (הלכות פסח, סימן ט)⁷.

והיטיב רמב"ם לסכם את הדברים בספרו משנה תורה (הלכות חמץ ומצה פרק ז, הלכה ב):

מצוה להודיע לבנים, ואפילו לא שאלו, שני והגדת לבנך. לפי דעתו של בן אביו מלמדו, כיצד? אם היה קטן או טיפש, אומר לו: בני, כולנו היינו עבדים... ואם היה הבן גדול וחכם, מודיעו מה שאירע לנו במצרים ונסים שנעשו לנו ע"י משה רבינו, הכל לפי דעתו של בן.

הורים ומחנכים מציינים לשבח את עורכי ההגדה, שנתנו מקום בליל הסדר גם לבן הרשע. ואולם לא די בכך: עדיין מטרידה המחשבה שנפקד מקומו של הבן החמישי, זה שהדיר רגליו משולחן הסדר, ושמא זה אותו בן שהמשפחה או החברה הוציאה אותו מחוץ למחנה.

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע
הדף מופיע באינטרנט באתר המידע
של אוניברסיטת בר-אילן

בכתובת: <http://www1.biu.ac.il/parasha2>
כתובת המייל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
יש לשמור על קדושת העלון

עורך: פרופ' עמוס פריש
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

⁶ פסקה זו מופיעה לראשונה בסדר רב עמרם גאון (ראש ישיבת סורא, המאה התשיעית למניינם).

⁷ המאירי, בית הבחירה, פסחים קח ע"ב: "התינוקות אף על פי שאנו מצווים לעוררם כדי שישאלו... ר"ל שלא יישנו ויראו אותם העניינים שאנו מתעסקים בהם וישאלו מה נשתנה. וכן חוטפין מצה כלומר שמתעסקים בה דרך המייה וחטיפה זה מזה, כדי שישתעשעו התינוקות בכך ולא יבאו לידי שינה, ויתעוררו למה שרואים וישאלו ויחקרו מה נשתנה וכו' עד שנבוא לספר בעניין".

והפליג המלבי"ם בפירוש שנתן לארבעת הבנים (שמ' יג:יד). הוא רואה בהם את נציגיהם של התנועות והזרמים ביהדות בת זמנו:⁵

"וְהָיָה פִּיִּישָׁאֲלֶךָ בְּנֶךְ מְחָרָר" - דברי חכמים אלה בהגדה הוצאתי חציץ כולם בעת אשר התחברו כת הרעפארמער (=הרפורמה) להשנאה זמנין ודת, ולקבוע את השבת ביום הראשון... ואמרתי בדרוש כי כבר ראה זאת קורא הדורות מראש... כי ראה מה שישאלו הבנים למחר שהוא לאחר זמן, ואז יעמדו ארבעה בנים: א. הרבנים המחזיקים בתורת הכתב והפה, הוא הבן חכם.

ב. ההמון השומעים לקולם הוא הבן התם.
ג. הרעפארמאטער (=הרפורמטור) המשיב ושואל שאלות של דופי הוא בן הרשע.
ד. ההמון הנמשך אחריו הוא הבן שאינו יודע לשאול, ר"ל שרוצה ג"כ לשאול שאלות של דופי כמו הרשע, רק שהוא עם הארץ ואינו יודע לשאול.

החכם מצא יסוד מוסד שכל מצות התורה צוה ה' אותנו, והם מצוות קיימות לעולמים, אך באשר מצות התורה נחלקות לג' חלקים... רשע מה הוא אומר "מָה הָעֵבֶדְהָ הַזֹּאת לָכֶם", שאלת הרשע הם שתיים: א. מה העבודה הזאת, אחר שכל עניני מצות הפסח לזכר יום יציאת מצרים, למה צריך העבודה והטרחא היתרה שהעמיסו עלינו בחג הזה? הלא נוכל לכתוב לנו על לוח לזכרון שהיום יצאנו ממצרים ודי! ב. מה העבודה הזאת לכם, שאתם כבר טעמתם מפרי עץ ההשכלה, אתם הלא התהלכתם לרוח הזמן המשכיל, איך לא תבושו להחזיק בנושנות אשר עבר עליהם כלח?

תם מה הוא אומר "מֵהָזֹאת", ההמוני תם דרך וירא ה', הוא אינו יודע לחקור ולדרוש בהבדלים בין עדות וחקים ומשפטים כבן החכם, רק שואל שאלה סתמית לדעת ענין המצוה, וכן ישיב לו טעם הפשוט המובן אל שכלו.

ושאינו יודע לשאול הוא ההמוני הנלוה אל בן הרשע, רק שאינו יודע לשאול שאלות דופי כהרשע המתעה אותו, תראה אתה לפתוח לו, כי אחר שאינו טועה מפני שכלו רק (=אלא) מחסרון ידיעה, עליך להשתדל עמו.

בספרות התלמודית והרבנית התפתח הרעיון החינוכי של יצירת גירויים בליל הסדר (ע"י עשיית שינוי), כדי לשמור על ערנותם של הילדים וכדי לעורר אותם לשאול. וכך שנינו במשנה (פסחים י, ד): "מזגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו, ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות... ולפי דעתו של בן אביו מלמדו". ובתוספתא (שם ט): "ר' לעזר אמר חוטפין מצה לתינוקות בשביל שלא יישנו".

⁵ המלבי"ם כתב פירוש מקיף למקרא, שימש ברבנות ברומניה במאה הי"ט, והנהיג את המאבק בתנועה הרפורמית.